

מבוא

דמוגרפיה פוליטית או פוליטיקה של דמוגרפיה?

דמוגרפיה היא מחקר על אנשים ואוכלוסיות במגוון רחב של תחומים – בהם גודל האוכלוסייה, מבנה הגילים, הרכב המינים (נשים-גברים), אופן פיזור האוכלוסייה במרחב הגיאוגרפי, צפיפות האוכלוסייה במרכזים העירוניים ובאזורים הכפריים, מאזן ההגירה מהמדינה ואליה, דפוס פיריון הילודה – וכן על המאפיינים החברתיים הקשורים לתמורות הדמוגרפיות של כל חברה נתונה – בהם רמת ההשכלה, מדיניות הילודה, מדיניות ההגירה ועוד. המחקר הדמוגרפי מתבסס על נתונים סטטיסטיים המתקבלים מרישום לידות, פטירות, נישואים, גירושים והגירה פנימית וחיצונית. הנתונים ממרשם התושבים מאומתים בכל כמה שנים באמצעות מפקד אוכלוסין.

מפקד אוכלוסין

ספירה מלאה של כל האוכלוסייה במדינה (או ביחידה טריטוריאלית מוגדרת) נקראת מפקד אוכלוסין. שתי המטרות המסורתיות של מפקדי האוכלוסין בעולם הפכה-מודרני היו גביית מיסים וגיוס לצבא. ואילו מפקד האוכלוסין המודרני הוא פעולה ממלכתית שמטרתה לאסוף נתונים דמוגרפיים בסיסיים (גיל, מין, מצב משפחתי, מספר ילדים, מקום לידה, שנת הגירה, רמת השכלה, דפוס תעסוקה וכו') על כלל האוכלוסייה כדי לאמת את נתוני מרשם התושבים. מפקד אוכלוסין נערך מטעם רשויות המדינה, ומילוי השאלונים הוא הכרח הנכפה על התושבים. נתונים מדויקים ועדכניים על תושבי המדינה ותכונותיהם הדמוגרפיות, הכלכליות והחברתיות הם אבן יסוד לכל תכנון חברתי-כלכלי. במדינות המתועשות הנתונים של מפקדי האוכלוסין כמעט מלאים מכיוון שלאזרחים אין אינטרס להסתיר אירועים דמוגרפיים, אלא להפך: יש להם תמריץ כלכלי לדווח על כל אירוע. למשל, הולדת ילד מזכה בקצבה; נישואים מזכים בנקודת זיכוי ממס; תשלום מזונות ילדים מזכה את משלם המזונות בנקודות זיכוי ממס, ועוד. מפקדי האוכלוסין שנערכו באנגליה ובצרפת מאז סוף המאה ה-17 היו מפקדי האוכלוסין המודרניים הראשונים בעולם.

מקורות: יהב ועמיתים 1998, 234-249; פוקס ובר-לב 1998, 9-25.

ברמה הלאומית מדע הדמוגרפיה עוסק בניתוח היסטורי של ארבעת הפרמטרים הדמוגרפיים העיקריים – ילודה, תמותה, הגירה פנימית (ממחוז למחוז, מכפר לעיר וכדומה) והגירה חיצונית (אל המדינה ומחוץ לה) – ובתחזיות דמוגרפיות, שהן בסיס התכנון הלאומי. ברמה הבין-לאומית מדע הדמוגרפיה מנסה לנסח חוקים דמוגרפיים, בדומה לחוקים פיזיקליים וביולוגיים, ולבדוק: האם אותם תהליכים מביאים לאותן תוצאות בחברות שונות שיש להן מאפיינים חברתיים-כלכליים דומים? האם קיימים חוקים דמוגרפיים כלל-עולמיים? מציאת חוקים דמוגרפיים תאפשר לחזות תהליכים דמוגרפיים בסיסיים, כגון שיעורי פרייה, שיעורי תמותה, שיעורי נישואים וגירושים, דפוסי נישואים וגירושים ועוד. כלומר, מקבלי ההחלטות יוכלו לכוון את המדיניות הדמוגרפית על יסוד תהליכים שהתרחשו בעבר במדינות אחרות.

דמוגרפיה פוליטית היא ענף משנה של המחקר הדמוגרפי העוסק בקשרי הגומלין שבין דמוגרפיה לפוליטיקה על שלל רכיביה ובוחן סוגיות כגון השפעת מדיניות הילודה על תזומן הילודה והיקפה; השפעת מדיניות הרווחה על גודל המשפחה; קשרי הגומלין בין תעסוקת נשים ובין מגמות הילודה ודפוסי הנישואים והגירושים; השפעת חוקי ההגירה על מאזן ההגירה ועוד.

לשינוי דמוגרפי יש שני רכיבים:

א. **ריבוי טבעי** (natural increase) – שיעורי הילודה והתמותה של האוכלוסייה. לשיעורים אלו יש השפעות מרחיקות לכת בתחומים רבים, לדוגמה: מבנה הגילים של האוכלוסייה; יחס התלות;¹ שיעורי השתתפות האוכלוסייה בכוח העבודה;² הוצאות הממשלה על שירותי בריאות, חינוך ורווחה; המאזן הדמוגרפי של האוכלוסייה בין רוב למיעוט דתי או אתני, או אל מול אויבים חיצוניים; שיעור הצמיחה הכלכלית ואופן חלוקת ההכנסות בין משקי הבית.

שיעור ריבוי טבעי

ההפרש בין שיעור הילודה הגולמי (crude birth rate, CBR) ובין שיעור התמותה הגולמי (crude death rate, CDR) נקרא שיעור הריבוי הטבעי (natural increase rate) של אוכלוסייה. זהו המדד הדמוגרפי הבסיסי ביותר. בדרך כלל שיעור הריבוי הטבעי נמדד לכל 1,000 נפש. שיעור זה חיובי אם מספר הלידות גדול ממספר הפטירות ושיליילי אם מספר הפטירות גדול ממספר הלידות. בחינתו לאורך זמן מלמדת על ההיסטוריה הדמוגרפית

1 יחס תלות (dependency ratio) הוא היחס בין האוכלוסייה בגיל העבודה, 15-64, לבין האוכלוסייה מחוץ לגיל העבודה, כלומר ילדים מתחת לגיל 15 וקשישים מעל גיל 65. ככל שיחס זה גדול יותר, כך פוטנציאל כוח העבודה גדול יותר.

2 שיעור השתתפות האוכלוסייה בכוח העבודה (labor force participation rate) הוא שיעור המימוש בפועל של יחס התלות, כלומר חלקו של כוח העבודה (מועסקים ובלתי מועסקים) מכלל אוכלוסיית גיל העבודה (15-64).

של האוכלוסייה הנחקרת. שיעורי הילודה והתמותה הגולמיים מושפעים מהרכב האוכלוסייה מבחינת גיל ומין. ככל שמבנה הגילים מבוגר יותר שיעור התמותה הגולמי גבוה יותר (שכן רבים יותר באוכלוסייה הם בגיל שהסתברות לתמותה גבוהה יותר) ושיעור הילודה הגולמי נמוך יותר (שכן נשים רבות יותר הן מעל גיל הפריז).

שיעור פריז (ילודה) כולל

מספר הילדים הממוצע שאישה תביא לעולם בימי חייה נקרא שיעור פריז (ילודה) כולל (total fertility rate, TFR). הנתונים הדרושים לחישוב שיעור פריז כולל הם מספר הלידות בחברה הנבדקת לפי גיל האם וסך כל אוכלוסיית הנשים בגיל הפריז (15-49). שיעור הפריז הכולל, בשונה משיעורי הילודה והתמותה הגולמיים, אינו מושפע מהרכב הגילים של האוכלוסייה. זהו המדד הטוב ביותר לבחינת מגמות ילודה לאורך זמן.

שיעור פריז סגולי (age specific fertility rate) הוא חלוקה של מספר הלידות לאמהות בגיל מסוים (בדרך כלל בחישוב קבוצות גיל של חמש שנים). שיעור הפריז הכולל מחושב על בסיס שיעורי הפריז הסגוליים.

שיעור הפריז השלם (completed fertility) הוא מספר הילדים שנולדו לאישה בפועל עד תום תקופת פריז (בגיל 49).

ב. מאזן הגירה (migration balance) - המאזן חיובי אם מספר הנכנסים למדינה גדול ממספר היוצאים ממנה, ושיליילי אם מספר העוזבים את המדינה גדול ממספר הנכנסים אליה. השילוב בין הגידול הטבעי של האוכלוסייה ובין מאזן ההגירה מהווה את גידול האוכלוסייה (population growth).

ככל שהמדינה סיפקה יותר שירותים לאוכלוסייה, ולא ראתה בה רק עוד נתינים המשלמים מיסים וכוח אדם לצבא, כך התפתח הצורך בנתונים דמוגרפיים עדכניים של האוכלוסייה. מכיוון שאין כמעט תחום - כלכלי, חברתי ואפילו מדיני - שאינו מושפע מגודל האוכלוסייה, מהרכבה הדמוגרפי, וכמובן מהשינויים בתחומים אלו, תכנון לאומי נכון משקף את השינויים בכל אחד מתחומים אלו מבחינת הקצאת המשאבים.

ואולם, מחקר דמוגרפי משמש לא רק את המגזר הציבורי. המגזר הפרטי משתמש אף הוא בנתונים דמוגרפיים. למשל, אנשי מכירות זקוקים לנתונים דמוגרפיים כדי לאתר את אוכלוסיית היעד שלהם; העוסקים בנדל"ן משתמשים במחקר דמוגרפי כדי להתאים בין יחידות הדיור הנבנות לצורכי האוכלוסייה באותו אזור - למשל, ביישוב חרדי מובהק לא יבנו יחידות דיור קטנות

ויקרות, אלא דירות זולות ובהן חדרים קטנים רבים, שכן האוכלוסייה שאמורה להתגורר בהן מורכבת בעיקר ממשפחות עם מספר גדול של ילדים ורמת הכנסה נמוכה.

ראשיתו של המחקר הדמוגרפי במחקר שפרסם ג'ון גרנט (John Graunt) בלונדון ב־1662, ובו ביקש לבדוק אם יש חוקיות בשתי התופעות הדמוגרפיות הבסיסיות: ילודה ותמותה.³ גרנט מצא הבדלים בדפוסי הילודה והתמותה בין עיר לכפר ואף עמד על כך שמספר הזכרים הנולדים גדול ממספר הנקבות. מתוך ניתוח האירועים הדמוגרפיים הוא העריך את גודלה של אוכלוסיית לונדון בצורה מדעית בפעם הראשונה. המונחים "טבעי" ו"פוליטי" בכותרת המחקר מצביעים על כך שגרנט זיהה את שני התחומים העיקריים של המחקר הדמוגרפי: ביולוגיה ופוליטיקה סוציולוגיה.⁴ אמנם הוא מצא את החוקיות של התופעות הדמוגרפיות הבסיסיות, אולם הוא לא בחן את הגורמים לתופעות אלו. חשיבות מחקרו נעוצה בכך שסלל את הדרך למחקר על חוקיות התופעות הדמוגרפיות הבסיסיות.

זכות איסוף שיטתי של נתונים דמוגרפיים, תחילה על ידי הקהילות הדתיות (שרשמו נישואים, גירושים, לידות ופטירות) ולאחר מכן על ידי רשויות השלטון, היה אפשר לערוך מחקרים דמוגרפיים מקיפים. המחקר הדמוגרפי בראשיתו התמקד בבחינת שיעורי התמותה ובבניית לוחות חיים (life tables). שיעורי הילודה נשארו יציבים פחות או יותר עד לאמצע המאה ה־19, ולפיכך השינוי הדמוגרפי הגדול מאז ראשית המהפכה התעשייתית ועד לאמצע המאה ה־19 היה הירידה המתמשכת בשיעורי התמותה. במחצית השנייה של המאה ה־19 וביתר שאת במאה ה־20 החלו חוקרים לתת את דעתם לא רק לתיעוד הדמוגרפי עצמו, אלא גם לגורמי גידול האוכלוסין ולתוצאותיו.⁵ מאז אמצע המאה ה־20 התרחשו משישה שלבים עיקריים במחקר הדמוגרפי בעולם.

א. איסוף הנתונים הדמוגרפיים ועיבודם. כבר בשנות ה־50 של המאה ה־20 נפקדו כ־80% מאוכלוסיית העולם באמצעות מפקדי אוכלוסין מודרניים. עד סוף שנות ה־60 כמעט הושלמה פקידת כל אוכלוסיית העולם. המאמץ המחקרי באותה התקופה התמקד באיסוף הנתונים ובתיעודם במטרה להציג תמונה מלאה ככל האפשר של המצב הדמוגרפי בעולם, בייחוד במדינות המתפתחות, שרבות מהן זכו לעצמאות בשני העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה. רבות ממדינות אלו לא היו ישויות פוליטיות בעלות טריטוריה מוגדרת לפני שקיבלו עצמאות, כך שמפקדי האוכלוסין של שנות ה־50 וה־60 היו הפקידה המלאה הראשונה של האוכלוסיות במדינות בגבולותיהן החדשים.

3. Graunt 1662.

4. על מחקרו של גרנט ראו בקי 1967, 6; 14–15; Rowland 2003, 2–37; Glass 1963.

5. על התפתחות המחקר הדמוגרפי מאז גרנט ראו 124–179; Lorimer 1959.

למרות הפקידה הכמעט מלאה, גם היום לא כל המידע הדמוגרפי זמין. למחסור זה יש שלושה גורמים עיקריים:

1. מדינות רבות בעולם אינן אוספות נתונים דמוגרפיים בסיסיים מסיבות אידיאולוגיות, בדרך כלל בתחום הדתי-אתני. למשל, לא קיים מידע על ההתפלגות הדתית-אתנית של האוכלוסייה במרבית מדינות האיחוד האירופי ובארצות הברית, מכיוון שבמדינות אלו קיימת הפרדה חוקתית בין דת למדינה. לפיכך דתו של אדם היא עניינו האישי בלבד, ולא עניינה של המדינה.

2. מדינות שאינן מפרסמות נתונים דמוגרפיים ספציפיים בשל רגישות פוליטית. למשל, שלטונות ערב הסעודית אינם מפרסמים שום נתון רשמי על גודלה של האוכלוסייה השיעית; שלטונות קטאר אינם מפרסמים אף את הנתון הבסיסי ביותר – מספר האזרחים – אף שברור שהוא ידוע להם מכך שהאוכלוסייה המקומית מקבלת סבסוד ישיר וקצבאות.⁶ טורקיה, עיראק וסוריה אינן מפרסמות את מספר אזרחיהן הכורדים. גם ישראל אינה מפרסמת את כל הנתונים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים בהתפלגות על פי דת, בייחוד בכל האמור בהתפלגות ההכנסה ובדפוסי התעסוקה. אמנם אנו יודעים בוודאות כי המוסלמים הם המגזר הדתי העני ביותר בישראל, אולם אין לכך שום גושפנקה בנתונים הרשמיים המפורסמים מטעם הרשויות.

3. לבנון לא ערכה ולו מפקד אוכלוסין אחד מאז קיבלה עצמאות. מפקד האוכלוסין הראשון, והיחיד עד כה, שנערך בלבנון היה ב-1932, אז עדיין תחת המנדט הצרפתי. תוצאות מפקד זה, שרבים חולקים על אמיתותן בדבר רוב נוצרי במדינה, קבעו את דפוסי השלטון בלבנון עד היום. תוצאות מפקד חדש יאששו את ההערכה שהשיעים הם הרוב באוכלוסיית המדינה, דבר שיחייב שינוי בסדרי השלטון. לפיכך ברור מדוע השלטון נמנע מביצוע מפקד אוכלוסין.

ב. ניתוח הנתונים של מפקדי האוכלוסין במדינות המתפתחות. עיקר השינויים הדמוגרפיים בעולם התרחשו במדינות המתפתחות. כפי שהראו מפקדי האוכלוסין של שנות ה-60, במדינות אלו שיעורי הריבוי הטבעי השנתיים היו 3% ואף יותר. שיעורים כאלה לא נמדדו אי פעם (בשל שיעורי התמותה הגבוהים לפני המהפכה התעשייתית), לפיכך מדינות אלו משכו את עיקר תשומת הלב של המחקר הדמוגרפי. גידול אוכלוסין חריג זה העיב על פיתוח החברתי-כלכלי והביא לפיתוח ענף מחקר חדש: עיצוב מדיניות לתכנון משפחה שמטרתה להביא לצמצום מהיר של שיעורי הפרייון. זאת ועוד, בעוד במדינות המתועשות קצב השינויים הדמוגרפיים היה הדרגתי ואיטי, במדינות המתפתחות קצב השינויים הדמוגרפיים היה מהיר ביותר. לפיכך שני אתגרים ניצבו בפני החוקרים: האחד, התהליכים הדמוגרפיים של המדינות המתפתחות שונים במהותם מהתהליכים שרווחו בעבר במדינות המתועשות,

ולפיכך התמורות שהתחוללו במדינות המתועשות אינן יכולות ללמד על הצפוי במדינות המתפתחות; האחר, הקצב המהיר של השינויים הדמוגרפיים.

ג. ההתמודדות עם הירידה בשיעורי הפרייון במדינות המתועשות. מאז שנות ה־80, כשיעורי הפרייון במדינות המתועשות החלו לצנוח לרמות נמוכות של פחות משני ילדים לאישה, המחקר הדמוגרפי בעולם עבר להתמקד במדינות המתועשות. איש לא חזה כי בתנאים של שלום ושגשוג כלכלי שיעור הפרייון ירד לרמה נמוכה כל כך. בתחילה התפיסה הרווחת הייתה שמדובר בדחיית לידות עקב שינויים במעמד האישה, בדפוסי ההשכלה והתעסוקה של הנשים ובמבנה התא המשפחתי וכו' – כולם תולדה של התייעוש המהיר – ובסופו של דבר שיעור הפרייון השלם יתייצב על שני ילדים לפחות לאישה. הנחת היסוד הייתה שהירידה בשיעורי הפרייון הסגוליים בגיל צעיר (עד 30) תפוצה עד מהרה בגידול בשיעורי הפרייון הסגוליים בגיל מבוגר יותר (מעל גיל 30). ואולם, עשור לאחר מכן, בשנות ה־90, כאשר התברר כי שיעור הפרייון השלם של הדור הקודם צנח, חלה תפנית במחקר והחלו לבחון את הגורמים לתופעה חדשה זו, המכונה התמורה הדמוגרפית השנייה.

ד. חקר המגמות הדמוגרפיות של המדינות הקומוניסטיות לשעבר באירופה. משנות ה־90 המוקדמות מגמות הילודה במזרח אירופה השתנו באחת: עד סוף שנות ה־80 שיעורי הפרייון במדינות הגוש הקומוניסטי היו גבוהים בהשוואה למדינות מערב אירופה, ואילו מראשית שנות ה־90 המגמה התהפכה, ושיעור הפרייון במדינות הקומוניסטיות לשעבר צנח לרמה של קצת יותר מילד אחד. ברור כי לאורך זמן חברות אלו לא יוכלו להתקיים במתכונת זו, שכן בתוך שני דורות לכל היותר האוכלוסייה תזדקן, שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה יהיו נמוכים ביותר, ובמצב כזה תידרש חשיבה מחודשת על המתכונת החברתית־כלכלית שלהן.

ה. בחינת המאפיינים והתוצאות של פליטות כלכלית פוליטית המונית. מאז פרוץ המשבר הכלכלי העולמי ב־2008, וביתר שאת לאחר התמוטטותן של מדינות רבות באפריקה, בדרום אמריקה ובמזרח התיכון, החלה תופעה של פליטות המונית. לא עוד פליטות נקודתית בעקבות מלחמת אזרחים במדינה מסוימת, אלא פליטות המונית – עשרות מיליוני אנשים נסים על נפשם ממדינות שהשלטון המרכזי בהן חדל להתקיים. פליטים אלו מנסים בכל דרך להגיע למדינות האיחוד האירופי ומונצואלה לארצות הברית. בתחילה מדינות מערב אירופה קיבלו את הפליטים בברכה, אך ההיקף העצום של הפליטים הביא עד מהרה לשינוי במדיניותן. אפילו גרמניה, שעמדה בראש מדינות האיחוד האירופי בקליטת פליטים מהמזרח התיכון, החלה להצר את צעדיהם ומנסה למתן את קצב ההגירה. הפחד העיקרי של האוכלוסייה האירופית הוא משינוי דתי־תרבותי. המחקר בתחום זה מתמקד בשני נושאים: האחד, מעקב אחר זרם הפליטים מאזורים שונים למדינות השונות, אולם זרם המהגרים מתועד אך בחלקו הקטן ומרבית הפליטים אינם נרשמים בסוכנויות הפליטים, ולפיכך גם אינם מתועדים; האחר, בחינת מדיניות המדינות הקולטות ביחס לפליטים.

לנוכח השינויים הדמוגרפיים המהירים במדינות רבות בעולם והתוצאות הפוליטיות החברתיות-כלכליות של שינויים אלו, דמוגרפיה הייתה לאחד הנושאים המדוברים ביותר במערכת הפוליטית הגלובלית מאז ראשית המאה ה-21. מדינות הלאום המערב אירופיות נהיות למדינות הגירה בפועל, ויש לכך תוצאות חברתיות-פוליטיות מהותיות, ובכלל זה גילויי גזענות כלפי המהגרים, המוסלמים בעיקר, והתמרמרות טבעית של האוכלוסייה המוסלמית במדינות מערב אירופה על קיפוח, בייחוד בקרב בני הדור השני. התמרמרות זו הביאה להתפרצויות אלימות ולעלייה מטאורית של מפלגות לאומניות-פופוליסטיות המתנגדות להגירה, כך בגרמניה, באוסטריה, באיטליה, בהונגריה, בצ'כיה ובמדינות אחרות באיחוד האירופי.

גם בישראל דמוגרפיה היא אחד הנושאים המדוברים ביותר במערכת הפוליטית, בתחומים רבים, בהם התרחבות הפערים הכלכליים בין המגזרים השונים בחברה הישראלית; ויכוחים אין-סופיים בין דתיים לחילונים ובין ימין לשמאל על ההגדרה "מיהו יהודי" ולאחר תחילת משבר הקורונה על סמכותה של המדינה כריבון לעומת סמכות הרבנים; היחס של המדינה למיעוט הערבי; ויכוח מתמשך על תחולתה של מדינת הרווחה ואופייה; מעמדם של העובדים הזרים ובני משפחותיהם, בייחוד של הילדים שנולדו בישראל.

גם כושר הנשיאה (carrying capacity) של המדינה החל למלא מקום מרכזי יותר בסדר היום הציבורי בישראל. הגודש בכבישים, בבתי החולים, בכיתות הלימוד - בכל מקום - פוגע באיכות החיים. בשל עומסי התנועה ביציאות משכונות המגורים החדשות שנבנו בלא כל תכנון תחבורתי ובכניסות למרכזי תעסוקה, ההגעה למקום העבודה והחזרה ממנו הן אתגר יום-יומי למיליוני אזרחים בישראל.

מגוון רחב של מקורות שימשו לכתובת ספר זה. כבכל מחקר דמוגרפי, המקורות העיקריים הם נתוני מרשם התושבים ומפקדי האוכלוסין. תיעוד דמוגרפי של אוכלוסיית פלסטין תחת השלטון העות'מאני (1517-1917) כמעט לא קיים.⁷ הסיבה לכך היא שהשלטון העות'מאני לא העניק שירותים בסיסיים לאוכלוסייה ולפיכך גם לא נזקק לנתונים דמוגרפיים. הוא הסתפק ברישום קרקעות ובתי אב לשם גביית מיסים וגיוס גברים לצבא. עד שנות ה-50 של המאה ה-19 שיטת גביית המיסים הייתה מושתתת על אֶלְתִּיזָאם (החכרת הגבייה), ובשיטה זו לא היה צורך ברישום מדויק של האוכלוסייה. אמנם בתקופת הרפורמות (תנטי'מאת) המידע על הנתונים הדמוגרפיים באימפריה נהיה מדויק יותר, אולם הוא נותר חלקי בלבד. סטנפורד שו (Stanford Shaw) ציין בהקשר זה ש"אין נושא מסובך לתלמידי ההיסטוריה העות'מאנית מִקָּר המצב של אוכלוסיית האימפריה במאה שנותיה האחרונות".⁸

7 כדי להימנע מהטיה פוליטית, עד לכיבוש הערבי השתמשתי בשם ארץ ישראל. בתקופת הכיבוש המוסלמי המונח המקובל הוא פלסטין. בתקופת המנדט הבריטי (1920-1948) השתמשתי בשם הרשמי, קרי פלשתינה (Palestine).

8 Shaw 1978, 325. ראו גם פגיס 1997; 3-44 McCarthy 1981.

בתקופת המנדט הבריטי (1920–1948) נערכו בפלשתינה שני מפקדי אוכלוסין. המפקד הראשון, באוקטובר 1922, נערך במסגרת הניסיון להקים מועצה מחוקקת לפלשתינה שתייצג את בני הדתות השונות על פי חלקן היחסי באוכלוסייה. האוכלוסייה שנפקדה נשאלה בעניין גיל, מין, מצב משפחתי, דת ולשון. בעניין האוכלוסייה הנומאדית, הפוקדים הסתפקו באומדן גולמי בלבד.⁹ מפקד זה לא סיפק נתונים על שיעורי הילודה והתמותה. קיימים ספקות רבים בעניין אמינות תוצאות המפקד, שכן האוכלוסייה לא תמיד שיתפה פעולה עם הפוקדים מחשש שמטרות המפקד דומות למטרות המפקדים שערכו העות'מאנים ונועדו בעיקר לגביית מיסים. למרות תת-רישום של נשים וילדים בעיקר, וכן שגיאות רבות ברישום הגילים, מפקד 1922 סיפק אומדן בסיסי לגודל האוכלוסייה ולהתפלגותה הדתית והיה, כפי שכתב יעקב מצר, "פתיחתו של 'העידן הסטטיסטי' בתולדותיה" של פלשתינה.¹⁰

המפקד השני בתקופת המנדט נערך בנובמבר 1931. בשונה ממפקד 1922, מפקד זה היה מאורגן היטב. על מנת למזער את אי-שיתוף הפעולה של האוכלוסייה הוקמו מועצות מפקד יהודיות וערביות, וממשלת המנדט הבטיחה כי נתוני המפקד יישארו חסויים כדי שגם מהגרים לא חוקיים לא יהססו להשתתף בו.¹¹ מפקדי 1922 ו-1931 בצירוף רישום לידות, פטירות ותנועות הכניסה לפלשתינה והיציאה ממנה היו הבסיס לפרסומים הדמוגרפיים של המשרד הסטטיסטי של שלטונות המנדט.¹² נוסף לשני מפקדים כלל-ארציים אלו נערכו מפקדי אוכלוסין באזורים מוגדרים: ב-1925 בתל אביב, ב-1938 בחיפה וב-1941/2 בצפת ובטבריה.¹³ מאז אמצע שנות ה-20 של המאה ה-20 הנתונים הדמוגרפיים הרשמיים על ילודה ותמותה בפלשתינה היו אמינים למדי.¹⁴ ואולם, לקראת סוף תקופת המנדט התוהו ובוהו בארץ פגע פגיעה אנושה גם במערך איסוף הנתונים הסטטיסטיים, ובמרץ 1948 המחלקה הסטטיסטית של המנדט הפסיקה כליל את פעילותה. לפיכך מפקד 1931 היה האחרון שערכו הבריטים, ועליו מבוססים כל אומדני האוכלוסין עד למפקד הראשון של מדינת ישראל בנובמבר 1948.¹⁵

מלבד שלטונות המנדט, שאספו נתונים על האוכלוסייה בשטח שבשליטתם, גם לסוכנות היהודית הייתה מחלקה משלה לאיסוף נתונים – המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית

9 מפקד 1922 נערך בגבולות שטח המנדט הבריטי כפי שנקבע במשא ומתן בין הצרפתים לבריטים: הגבול הצפוני היה קו ראש הנקרה – החולה; הגבול במזרח היה נהר הירדן; בדרום קו הגבול נותר כשהיה בהתאם להסכם בין אנגליה לאימפריה העות'מאנית באוקטובר 1906, שהפריד בין מחוז סיני למחוזות ירושלים והחיג'אז של האימפריה העות'מאנית. לפיכך גבולות ארץ ישראל המנדטורית היו חדשים לחלוטין. ראו ביגר 1983, 38.

10 מצר תשס"ג, 9.

11 Bachi 1974, 377–378.

12 מצר תשס"ג, 9.

13 בקי 1967, 22–23.

14 אלרואי 2010, 89–90.

15 למ"ס 1963, 15.

לארץ ישראל. היא הוקמה ב־1924, ומטרתה הייתה לאסוף מידע סטטיסטי בתחומי פעילותה של הסוכנות היהודית, ובכלל זה על גודל האוכלוסייה היהודית בפלשתינה.¹⁶ ואולם, גם מסד הנתונים של הסוכנות היהודית, כמו של שלטונות המנדט, לא היה מלא, עקב חוסר היכולת לכפות על האוכלוסייה שיתוף פעולה.¹⁷

ביולי 1948, חודשיים בלבד לאחר הקמת המדינה, נוסדה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס). פרופ' רוברטו בקי מונה לסטטיסטיקן הממשלתי הראשון. הלמ"ס היא יחידת סמך עצמאית במשרד ראש הממשלה האחראית על איסוף הנתונים הסטטיסטיים של מדינת ישראל במגוון תחומים, ובכלל זה על עריכת מפקדי האוכלוסין.

מפקד האוכלוסין הראשון במדינת ישראל נערך ב־8 בנובמבר 1948. מטרת המפקד היו יצירת פנקס בוחרים לאספה המחוקקת; הקמת מרשם אוכלוסין; חלוקת תעודות זהות לתושבים; איסוף נתונים על אוכלוסיית המדינה והרכבה לפי דת, גיל, מין וצורת התיישבות; בניית מסד נתונים לשם הנפקת פנקסי מזון עם הנהגת משטר הצנע.

המפקד השני של מדינת ישראל נערך ב־1961. מטרתו הייתה עדכון קובצי הנתונים של מרשם התושבים ובדיקת התכונות הדמוגרפיות הבסיסיות של האוכלוסייה (דת, גיל, מין, מצב משפחתי, אימות כתובות וכו'). השלב הראשון של המפקד היה פקידה מלאה של כלל התושבים; בשלב השני נדגמו 20% מכלל האוכלוסייה, ובעניינם נבחנו תחומים רבים שלא נכללו בשלב הראשון של המפקד – בכללם דפוסי פרויון, הגירה פנימית, השכלה, תעסוקה ותנאי דיור. זה היה המפקד המדעי הראשון במדינת ישראל,¹⁸ ומאז ועד היום נערכו עוד ארבעה מפקדי אוכלוסין: ב־1971, ב־1983, ב־1995 וב־2008. מאז 1983 המפקד מחולק לשני חלקים: 80% ממשקי הבית מקבלים שאלון קצר למילוי עצמי המכיל את השאלות הדמוגרפיות הבסיסיות (גיל, מין, מקום מגורים, דת, מצב משפחתי וכו'), ו־20% מתבקשים לענות על שאלון מורחב הכולל גם שאלות מפורטות בנושאים חברתיים, כלכליים ודמוגרפיים.¹⁹

מקור חשוב בספר זה הוא הסקר החברתי שהלמ"ס עורכת באופן שוטף מאז 2002, ובאמצעותו אפשר ללמוד על המאפיינים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים של המגזרים בישראל, כגון שיעורי השתתפות בכוח העבודה, רמת הכנסה, עיסוק מקצועי, שעות עבודה שבועיות, מספר ילדים, רמת חיים וכו'. הסקר מורכב משני חלקים: הראשון הוא גרעין קבוע של שאלות; השני בודק נושאים המתחלפים בכל שנה. הסקר החברתי הוא המקור היחיד שמפלה את אוכלוסיית

16 על הפעילות הסטטיסטית בתקופת המנדט ראו לייבלר 2010, 177-180.

17 למ"ס 1963, 11, 14.

18 שם, 16.

19 יהב ועמיתים 1998, 252-255; אתר הלמ"ס.

המדינה לפי מידת הדתיות.²⁰ פילוח זה חשוב במיוחד באוכלוסייה היהודית, שכן מידת הדתיות משפיעה על דפוסי התעסוקה, מקום המגורים, וכפי שנראה להלן גם על שיעורי הפרייון.²¹ תוצאות הסקר מפורסמות באתר הלמ"ס כמחולל לוחות המאפשר לחקור לפי תכנים שונים בהתאם למטרות המחקר.

בתחום דפוסי התעסוקה, המקור העיקרי הוא סקרי כוח אדם של הלמ"ס המבוססים על מדגמים רבעוניים של כ-25,000 נפש (כ-9,000 משקי בית). סקר כוח האדם הראשון בישראל נערך ב-1954. בתחום הריבוד הכלכלי, שיעורי (תחולת) העוני ועומק העוני, המקורות העיקריים הם דוחות הביטוח הלאומי, דוחות מנהל הכנסות המדינה וסקרי הוצאות משקי הבית של הלמ"ס.²²

אם כן, הנושא הדמוגרפי מילא תפקיד חשוב בתנועה הציונית מראשיתה, וגם לאחר קום המדינה הוא נותר אחד הנושאים הפוליטיים הטעונים ביותר. היחס המספרי בין יהודים לערבים זכה לכינויים רבים המסמלים את החשש הכבד מפני כליה הרובצת לפתחה של הציונות, מבית ומחוץ כאחד – בהם "האיום הדמוגרפי", "הפצצה הדמוגרפית" ו"הסכנה הדמוגרפית". בהתאם לתפיסה פוליטית זו, כל המחקרים הדמוגרפיים על ישראל עד כה בחנו את הנושא הדמוגרפי בהקשר פוליטי דתי ואתני, קרי הבחנה בין יהודים לערבים, ובייחוד את קצב הגידול של שתי אוכלוסיות אלו. אף בפרסומי הלמ"ס על התכונות הדמוגרפיות של האוכלוסייה, החלוקה היא דתית-אתנית, כלומר מבחינה בין יהודים לערבים, וכן על פי דת. ראוי לציין שמחקרו של אלון טל הוא היחיד עד כה החורג מבחינה זו ובודק את גודש האוכלוסייה בישראל ואת השלכותיו.²³

נקודת המוצא המתודולוגית של ספר זה היא שבישראל אכן קיימת פצצה דמוגרפית, והיא מתקתקת, אולם אין היא קשורה לתחום הדתי-לאומי, קרי היחס בין יהודים לערבים, אלא לשני תחומים אחרים לחלוטין: האחד, הגידול המהיר של האוכלוסייה המעיב על כל ניסיון לשפר את רמת החיים של אזרחי המדינה, בייחוד בכלל האמור באספקת שירותים ציבוריים; האחר, התרחבות הפערים החברתיים-כלכליים בין המגזרים השונים, עד כדי כך שהם זכו לכינוי "שבטים".²⁴ שני ביטויים אלו של פצצה דמוגרפית ישראלית התעצמו מאוד בתקופת משבר הקורונה הן בדמות התרחבות הפערים הכלכליים בין המגזרים השונים והן בדמות הלחץ על

20 המשתתפים בסקר מתבקשים להגדיר באופן סובייקטיבי את מידת דתיותם לפי השתייכות לאחת הקטגוריות הבאות: חרדי, דתי, מסורתי-דתי, מסורתי לא כל כך דתי, לא דתי/חילוני. הבחנה זו על פי מידת הדתיות מאפשרת לפלח את התכונות הדמוגרפיות והכלכליות-חברתיות של האוכלוסייה היהודית לא רק על פי חרדים ולא-חרדים, אלא באופן מדויק יותר.

21 מלחי וגרינשטיין 2010, 5, 9.

22 סקר הוצאות משק הבית מודד את ההוצאות וההכנסות של משקי בית. עד 1997 הסקר בוצע אחת לחמש שנים, ומאז 1997 הוא מבוצע בכל שנה.

23 טל 2016.

24 ראו נאורו המפורסם של נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה ב-7 ביוני 2015 שבו אמר במפורש: "בישראל חיים ארבעה שבטים ללא שפה משותפת".

מערכת הבריאות, שגם קודם לכן סבלה ממחסור חמור במשאבים אל מול קצב גידולה המהיר של האוכלוסייה.

ישראל היא עוף מוזר מבחינה דמוגרפית וכלכלית. ראשית, בכל המדינות המתועשות שיעורי הפרייון בדור האחרון פוחתים, ורק בישראל שיעור הפרייון של האוכלוסייה היהודית נמצא במגמת עלייה, ובשנים האחרונות הוא כפול מהרווח במדינות מערב אירופה. שנית, בשום מדינה מתועשת בעולם אין היום שונות חברתית כלכלית, דמוגרפית ופוליטית כמו בישראל. ארבע מערכות הבחירות, באפריל ובספטמבר 2019, במרץ 2020 ושוב במרץ 2021, ממחישות עד כמה החברה הישראלית מפולגת. כאשר בוחנים את החברה הישראלית אין אלא להסיק שאין מדובר בחברה אחת, אלא בכמה מגזרים שהמכנה המשותף היחיד שלהם הוא החיים באותה טריטוריה. שלישית, בעוד בשני העשורים האחרונים כל המדינות המתועשות בעולם מנסות להילחם בתופעת העובדים הזרים, אפילו מדינות ההגירה המובהקות ובראשן ארצות הברית, ב־1993 ישראל פתחה לרווחה את שעריה לעובדים הזרים ולבני משפחותיהם.

כיצד נוצרה שונות דמוגרפית זו בין ישראל לשאר המדינות המתועשות בעולם? מדוע הדפוסים הדמוגרפיים בישראל אינם תואמים את רמת פיתוחה החברתי כלכלי? האם מדיניות הילודה השפיעה על התפתחותה של שונות זו, ואם כן כיצד ובאיזה אופן? מה הקשר בין התפתחות השונות הדמוגרפית בישראל ובין ההתרחבות המהירה של הפערים הכלכליים עד כי ישראל היום היא אחת המדינות המקוטבות ביותר מבחינה כלכלית בכלל המדינות המתועשות בעולם? כיצד השפיעה מדיניות התעסוקה על דפוסי הפרייון בישראל, בייחוד של השכבות הנמוכות הנאלצות להתחרות על מקומות עבודה ומגורים עם העובדים הזרים והמסתגנים? שאלות אלו הן ליבת הקיום של ישראל כמדינה דמוקרטית ומתועשת. ספר זה מנסה לשפוך עליהן מעט אור.

הנושא הדמוגרפי הוא בנפשה של מדינת ישראל, יותר מכל רכיב פוליטי, חברתי או כלכלי אחר, מכיוון שהתפיסה הפוליטית של ישראל היא של חברה מגויסת – חברה שעל פי המודל הבסיסי שלה כל אזרחי המדינה משרתים בצבא, שהוא במהותו שירות חובה (למעט מוסלמים ערבים ונוצרים ערבים, שיכולים להתנדב אולם לא חלה עליהם חובת גיוס), ואנשים מסכנים בו את חייהם שלא תמורת תשלום – בשירות סדיר ולאחר מכן במשך שנים ארוכות בשירות מילואים. הכלל הבסיסי של ישראל הקלאסית הוא "אחד בשביל כולם". זוהי מהותה של חברה מגויסת; זוהי גם מהות הציונות, כפי שאני מבין אותה.

ואולם, המדיניות הלקויה של ממשלות ישראל בתחומי הדמוגרפיה והתעסוקה בארבעת העשורים האחרונים שברה את המיתוס הציוני המסורתי בלא שיצקה תחתיו תוכן חדש – לאומי, פוליטי או חברתי. התוצאה היא שהחברה הישראלית, שהתחילה כחברה שיש בה שונות עצומה – בין ותיקים לעולים, בין אשכנזים לספרדים, בין עניים לעשירים, בין יהודים לערבים, בין דתיים לחילונים, בין סוציאליסטים לקפיטליסטים וכו' – התכנסה לתוך מבנה חברתי כלכלי הומוגני

יחסית בסוף שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80 של המאה ה-20. ואולם, תקופה זו נמשכה פחות משני עשורים: הכנסת העובדים הזרים, מדיניות ההפרטה של שוק העבודה והיווצרות "מדינה בתוך מדינה" של האוכלוסייה החרדית – כל אלו שוב קיטבו את החברה הישראלית כך שהבסיס הלאומי-פוליטי שלה נשחק בהדרגה. הביטוי המובהק ביותר לשחיקת האתוס המשותף של החברה הישראלית הוא הירידה המתמדת בשיעורי הגיוס לצבא: ב-2017 בקרב הגברים חייבי גיוס 72% התגייסו בפועל, 15% קיבלו פטור במסגרת "תורתו אומנותו", 7% קיבלו פטור מסיבה רפואית, 3% היו בחו"ל ו-3% נמצאו לא מתאימים לגיוס; בקרב הנשים 55% התגייסו בפועל, 35% הצהירו כי הן מנהלות אורח חיים דתי ולכן היו פטורות משירות צבאי, והשאר, 10%, קיבלו פטור ממגוון סיבות.²⁵ בשל הגידול בחלקם של הצעירים החרדים באוכלוסייה הכללית, שיעור הגיוס צפוי לרדת עוד בעתיד, כמובן אם חוק הגיוס לא ישתנה (שוב).

בהקשר הפוליטי שני אירועים עיקריים מבטאים באופן מובהק את הקיטוב בחברה הישראלית: מאורעות אוקטובר 2000, שביטאו את התסכול של הערבים אזרחי המדינה ממדיניות הממשלה כלפיהם, בייחוד במישור החברתי-כלכלי, והמחאה החברתית שפרצה בקיץ 2011 וביטאה את מורת הרוח של הצעירים במעמד הביניים מיוקר המחיה המאמיר. רבים מהצעירים בישראל משכילים, לפחות כמו מעמד הביניים במדינות המתועשות האחרות; מספר הילדים הממוצע שלהם קטן, לרוב שניים-שלושה; הם עובדים בממוצע שעות רבות יותר ממקביליהם במדינות המתועשות, ורבים מהם עובדים בחברות רב-לאומיות ובמוסדות מחקר בעלי מעמד בין-לאומי; ואולם, רמת החיים שלהם רחוקה מאוד ממקביליהם במדינות המתועשות האחרות. שני הגורמים העיקריים לכך הם מיסוי, ישיר ועקיף, בשיעור עצום, וכן מונופולים רבים המייקרים את עלות השירותים והמוצרים שהם מספקים.

בחרתי לקרוא לספר מאחורי המספרים: דמוגרפיה פוליטית בישראל מכיוון שהתמורות הדמוגרפיות החשובות ביותר בישראל מאז הקמתה הן בעיקרן תולדה של החלטות בתחום הפוליטי, ולא החברתי-כלכלי. למשל: ביטול מכסת "תורתו אומנותו" ב-1977 היה החלטה פוליטית במהותה, ויש לו השפעה מכרעת הן על שיעורי הפריור בחברה החרדית והן על דפוסי תעסוקתה; ההחלטה של ממשלות ישראל מאז 2006 ועד 2012 שלא לבנות גדר בגבול מצרים הביאה ליצירת מגור חדש בחברה הישראלית – המסתננים; השינוי בקצבאות הביטוח הלאומי, הן מבחינת הזכאים להן והן מבחינת ערכן הכספי, יצר בישראל אוכלוסייה שמקור הכנסתה העיקרי אינו עבודה, אלא קצבת הבטחת הכנסה ושלל הטבות כלכליות אחרות המתווספות אליה. אלו הן מקצת הדוגמאות של החלטות פוליטיות שהשפיעו יותר מכול על שיעור הריבוי הטבעי של אוכלוסיית המדינה ועל ריבודה הכלכלי.

הפרק הראשון, התמורה הדמוגרפית בעולם – מבט היסטורי, ממקם את ישראל במארג הדמוגרפי העולמי. החלק הראשון של הפרק בוחן את קצב גידול האוכלוסייה בעולם, והחלק השני בוחן את תקפותה של תיאוריית התמורה הדמוגרפית בהתאם לשבעת הדפוסים הדמוגרפיים הרווחים היום בעולם. נדמה כי מעולם לא הייתה תקופה שבה הפערים בין המדינות היו גדולים כל כך זה כמו מאז פרוץ המשבר הכלכלי העולמי ב-2008. כאמור, פערים אלו יצרו את הכאוס הדמוגרפי, החברתי-כלכלי, ולפיכך גם הפוליטי, כיום בעולם.

הפרק השני, היווצרות השונות במגמות הפיריון בישראל, בוחן את התמורות העיקריות בדפוס הפיריון של המגזרים השונים בחברה הישראלית. החלק הראשון של הפרק מתאר את התמורות העיקריות בגודלה של האוכלוסייה בארץ ובהרכבה מאז העת העתיקה ועד להקמת מדינת ישראל. החלק השני בוחן את גידול האוכלוסייה לנוכח התמורות הכלכליות מתוך חלוקת ההיסטוריה הדמוגרפית של מדינת ישראל לשש תקופות. החלק השלישי בוחן את השינויים בהרכב הדתי-אתני של אוכלוסיית המדינה. החלק הרביעי בוחן את התפתחות השונות בדפוס הפיריון בין המגזרים השונים בחברה הישראלית.

הפרק השלישי, מחלה ושמה עוני – דמוגרפיה וריבוד כלכלי בישראל, בוחן את ההיבט הדמוגרפי של היווצרות הפערים החברתיים-כלכליים העצומים בישראל. בחרתי במונח "מחלה" משום שעוני הוא מחלה בשני מובנים: האחד, כמו מחלות ממאירות אחרות, עוני גורם למוות, שכן קיים מתאם חיובי מובהק בין רמת הכנסה לתוחלת חיים;²⁶ האחרת, כמו בתחום המחלות הפיזיות, גם בתחומים החברתי-כלכלי והדמוגרפי דרך ההתמודדות היעילה ביותר היא מניעה, ולא טיפול לאחר שהמחלה כבר התפרצה. בהתאם לתפיסה זו החלק הראשון של הפרק בוחן את מהות האי-שוויון הכלכלי ואת השיטות למדידת עוני. החלק השני דן בתמורות העיקריות בחברה הישראלית בתחום הריבוד הכלכלי. החלק השלישי בוחן את מצבן של הקבוצות העניות ביותר בחברה הישראלית ואת הגורמים לכך שהעוני נמצא בעיקר בהן.

הפרק הרביעי, תמורות בשוק העבודה בישראל – אנומליה של מדיניות זוגגנית, בוחן את מגמות התעסוקה בישראל מתוך הבחנה בין מגמות התעסוקה של המגזרים השונים. החלק הראשון של הפרק בוחן את היסטוריית דפוסי התעסוקה בישראל בחלוקה לשלוש תקופות. בניגוד למקובל בספרות המדעית, המעבר מתקופה לתקופה מוצג בפרק לא כהתרחשות עקב שינויים כלכליים בישראל גופא או בעולם, אלא כתולדה של החלטות פוליטיות מובהקות בהתאם לשינויים בהרכב הקואליציוני של ממשלות ישראל. החלק השני בוחן את התפתחות תופעת העובדים הזרים בישראל בהקשר בין-לאומי – תופעה אוניברסלית הקיימת בכל המדינות המתועשות בעולם, אולם בישראל התפתחותה והתבססותה היו תוצאה של לחצים

26 תוחלת חיים בעת לידה (life expectancy at birth) היא מדד המציין את מספר השנים שאדם צפוי לחיות מעת לידתו ועד למותו.

פוליטיים יותר משהיו תוצאה של צורך כלכלי אמיתי. החלק השלישי בוחן את היווצרות קהילת המסתננים מאפריקה בישראל מ-2006 ואילך. החלק הרביעי בוחן את התוצאות החברתיות-כלכליות של הגירת העבודה לישראל.

הפרק החמישי, מדיניות הילודה הישראלית – סיפורה של הצלחה?, פותח בדיון על הגישות השונות בעולם בעניין גידולה המהיר של האוכלוסייה מאז ראשית המהפכה התעשייתית. החלק השני של הפרק בוחן את מדיניות הילודה של התנועה הציונית מראשיתה בחלוקה לחמש תקופות. החלק השלישי מנתח את ייחודיותה של מדיניות הילודה בישראל בהשוואה למדינות מתועשות אחרות בעולם. כפי שנראה, אין ולו מדינה אחת בעולם שמדיניות הילודה בה, בעבר או היום, דומה למדיניות הנהוגה בישראל. החלק הרביעי מנתח את תוצאות מדיניות הילודה בישראל ואת השפעתה על היווצרות השונות העצומה בשיעורי הפרייון בין המגורים בחברה הישראלית.

פרק הסיכום, הפרדוקס הדמוגרפי הישראלי, בוחן את התוצאות הפוליטיות והכלכליות של התמורות הדמוגרפיות העיקריות בחברה הישראלית. מדוע החמיצה ישראל את ההזדמנות להיות סוג של נמר אסיאתי? מהן תוצאותיה של החמצה זו? מהם הביטויים הדמוגרפיים-כלכליים של המגזריות שהשתלטה על החברה הישראלית? מה הקשר בין המתאה החברתית של קיץ 2011 והשינוי שחוללה בסדר היום הפוליטי בישראל ובין המגזריות הדמוגרפית, הכלכלית והפוליטית הרווחת כיום בחברה הישראלית? ולבסוף, כיצד השפיע משבר הקורונה על הריבוד הכלכלי בישראל?

ספר זה לא היה רואה אור בלא עזרתם של רבים. ברצוני להודות לקוראים האנונימיים על הערותיהם המועילות על הגרסה הראשונה של כתב היד. ברצוני להודות גם לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה של אוניברסיטת חיפה, שבמסגרתה פורסמה המהדורה הראשונה של הספר ב-2015, על שאפשרה את הוצאת המהדורה המעודכנת ואף תמכה בתהליך. תודתי נתונה גם לרשות המחקר של אוניברסיטת חיפה ולפקולטה למדעי הרוח של אוניברסיטה על שתמכו במימון הוצאת הספר. לבסוף ברצוני להודות לנועה שליטין על שערכה את הספר.